

СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЛІНГВОДИДАКТИЦІ

Ангеліна Пономаренко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО Й ОЛЕКСАНДР ПУШКІН У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З РІДНИХ МОВ

*В школе нас всему, совершенно всему научат,
кроме понимания своего милого родного слова.
О школа, школа! Как бы тебя скорее перешколить*
Тарас Шевченко
«Прогулка с удовольствием и не без морали»

Сумлінний український школяр (принаймні, старшокласник) знає, що «Шевченко – творець української літературної мови». Російський учень запам'ятовує співвідносне формулювання «Пушкін – основоположник російської літературної мови». До речі, день народження Пушкіна в Російській Федерації відзначають як день російської мови. Готуючи реферат, виступ до одного із мовних свят в Україні чи Росії, сучасні підлітки звично задають у пошук в Інтернеті «цитати Шевченка про мову» vs «цитати Пушкіна о языке» і, не дуже переймаючись питаннями історії національних

літературних мов, формують свою мовну реальність. Уже не шевченківську і не пушкінську. А який відтинок простору в цій реальності лишився для «основоположників літературних мов»?

Порівняння світоглядних вимірів, творчих практик, художніх модусів Олександра Пушкіна і Тараса Шевченка – це тема, що видається, на перший погляд, дуже традиційною, надто зважаючи на досвід радянської «дружби народів». Цих класиків порівнювали неодноразово, і формат таких зіставлень раніше був канонізований офіційним дискурсом: віддаючи належне талантові Шевченка, автор мав неодмінно наголосити, що Кобзар вчився у Пушкіна, у чомусь наслідував його творчу манеру: «Геніальна словесно-художня майстерність Пушкіна, чистота і висока культура його поетичної мови, його реформаторська діяльність в російській літературній мові були для Шевченка і джерелом натхнення, і, образно кажучи, академією художнього слова, і конкретним зразком – стимулом до дії, до творчої роботи на ґрунті української літературної мови, в сфері її національної структури і специфіки» (І. Білодід). А втім, парадоксально, що, попри значну кількість бібліографічних позицій, названа тема лишається однією з найменш досліджених і водночас надзвичайно перспективних для історико-культурологічного, типологічно-художнього та лінгвістичного зіставлення.

Тарас Шевченко і Олександр Пушкін – фундаменти національних літературних мов. Хоча вони не були фаховими педагогами, але увага до ас-

пектів учительних, дидактичних в їхній творчості та громадській діяльності простежується виразно. У радянську добу статуси цих письменників як основоположників національних літературних мов не піддавалися сумніву, що закономірно позначилося й на лінгводидактиці. Але рецептивне, комунікативне і дидактичне наповнення названих статусів посутньо різнилося. Пушкін утверджувався не лише як постать національна, а як явище наднаціональне, планетарно-цивілізаційне, тоді як Шевченка описували в категоріях більш локальних.

Змінилися історичні епохи, проте позиціонування Кобзаря і «солнца русской поэзии» як творців і реформаторів національних літературних мов лишилося незмінним, трансформувалося лише їх дидактичне буття на сторінках підручників із рідних мов.

Перш ніж перейдемо до детального аналізу контенту сучасних підручників із рідної української та рідної російської мов, виданих відповідно в Україні та Російській Федерації за нині чинними державними освітніми стандартами, зробимо спробу схематично окреслити спільні та відмінні риси основоположників літературних мов.

Отже, не претендуючи на вичерпність переліку, серед спільних характеристик мовно-реформаторської діяльності Тараса Шевченка і Олександра Пушкіна можна виокремити:

- органічне, вроджене мовне чуття; багато мовних питань їм доводилося «вирішувати вперше, часом інтуїтивно» (П. Гриценко);

- взірцевість мовної норми, репрезентованої в художніх текстах основоположників, що засвідчила її динамічну стабільність незалежно від зміни історичних епох;
- загальнонаціональну роль мови письменників;
- відображення в індивідуальній мовотворчості письменників сучасної їм лінгвокультурної ситуації;
- білінгвальність/мультилінгвальність;
- вплив на мовну практику інших мов; естетично виправдане використання іншомовних елементів у художніх текстах;
- багатостильовість;
- історизм; знання першоджерел;
- перебування на перетині різних парадигм – інформаційної, культурно-історичної, художньо-лінгвальної;
- розширення функціональних можливостей мови та ін.

Відмінності спостерігаємо в таких аспектах мовної діяльності:

Стратегія мовної поведінки – пріоритетність вибору саме російської мови для Пушкіна не була пов'язана із ситуацією протистояння, конфліктності; це була захоплива мандрівка у нововідкритий світ, а для Шевченка простір україномовлення – це був екзистенційний вибір поля конфліктності. При цьому драматична інтенсивність сприйняття рідної мови як простору особистісного вольового вибору у Шевченка незрівнянно вища, ніж у Пушкіна.

Відмінність рецепції фольклорної традиції – якщо для Пушкіна цей чинник надзвичайно ціка-

вий, але зовнішній, то для Шевченка він становить органічне середовище його буття, поза яким він себе не мислить.

Усність / писемність – Пушкін орієнтований на книжно-літературні, писемні практики мови, а Шевченко – на усні. Для Пушкіна слово пишеться, а для Шевченка – звучить. О. Пушкін у листі до видавця (1836) зазначає: «Чи може писемна мова бути зовсім схожа на розмовну? Ні, так само, як розмовна мова ніколи не може бути цілком подібною до писемної... Чим багатша мова висловами і зворотами, тим краща для вправного письменника. Писемна мова поживляється щохвилини висловами, що народжуються в розмові, але вона не повинна відмовлятися від набутого нею протягом віків. Писати лише мовою розмовною – значить не знати мови».

Поетія / проза – для Пушкіна поетична і прозова практики транскрибуються в два рівновеликі дискурси, тоді як для Шевченка дискурс поетичний є засадничо визначальним, а дискурс прозовий – безсумнівно, підрядним.

Білінгвізм – франко-російський білінгвізм Пушкіна був елементом культурної моди, а українсько-російський білінгвізм Шевченка був вибором стратегії неминучого виживання.

Мовне середовище – Петербург для Пушкіна – це всеохопна просторінь світової культури, органічне мовне середовище поета великої держави. Для Шевченка мовна культура не кодується імперськими шифрами тогочасного Петербурга.

Комунікативна проекція мови – для Пушкіна «речь – державный глагол», а для Шевченка мова – це насамперед розмова з людиною.

Цитати – у Пушкіна значна кількість цитат про мову і стиль, вжитих у різних типах текстів з чіткою прагматично-дидактичною настановою; наприклад: «Справжній смак полягає не в бездумному запереченні якогось слова, якогось звороту, а у відчутті відповідності й доцільності» (1827), «Грамматика не диктує законів мові, а витлумачує і стверджує її звичай» (1833).

У Шевченка цитати про слово (мову) – це невід’ємні елементи його художнього мовосвіту, в якому наскрізним є мотив збереження мовної самобутності української нації: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди...» (Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>). Йшлося не про стильові нюанси різних мовних форм, а про утвердження української національної мови в її культуротворчій, літературно-нормативній функції, пор.: «Найвищою мірою українська мовна свідомість виявилася в творчості Тараса Шевченка, який утвердив образ літературного українського слова в його загальноновизнаній нормі» (С. Єрмоленко). Причиною того, що саме Шевченкове слово було сприйняте українською мовною свідомістю як літературно-нормативний канон, мовознавці вважають суголосність висловлених Кобзарем ідей думам усіх українців, а також досконалу естетичну мовну форму, що не втратила свого впливу на читачів упродовж століть. Глибока й органічна соціальна спрямованість Шев-

ченкових текстів випросторилась у соціальну престижність новотвореної української літературної мови.

Мовотворчість Шевченка актуалізувала поняття рідної мови, «мови, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх своєрідності» (В. Русанівський). Головна мета навчання рідної мови – формування національно свідомої мовної особистості, спроможної вільно й комунікативно виправдано послуговуватися рідною мовою у різних сферах діяльності.

Віртуозність і майстерність Шевченкового слова, його мовне багатство – вдячний матеріал для вивчення чи не кожної лінгвістичної теми.

Підручники з української мови для 9 класу (Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. – Київ : Генеза, 2009. – 232 с.; Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К.: Грамота, 2009. – 304 с.) загальноосвітніх навчальних закладів було обрано для аналізу, оскільки саме в 9 класі за нині чинними програмами творчість Тараса Шевченка вивчається в курсі української літератури, а його суспільно-політична роль – у курсі історії України. Така «наскрізна» шевченківська проблематика якнайкраще сприяє реалізації міжпредметних зв'язків у навчальному процесі.

Цитати з художніх текстів Тараса Шевченка в обраних для аналізу підручниках з української мови репрезентовані на рівні:

- правил (як ілюстративний матеріал);
- текстів вправ;
- тестових завдань.

Наявна також інформація про Кобзаря та його малярські роботи, що відображається по-різному. Вдалою методичною знахідкою вважаємо подання у рубриці «Стиль і синтаксис» у підручнику С. Єрмоленко, В. Сичової стислої характеристики поетичного синтаксису Шевченка: «У Шевченковому вірші просте речення з однорідними дієслівними присудками, повторами плавно переходить у складне речення, частини якого за будовою теж прості речення. Часто це поєднання неповних простих речень – еліптичних, контекстуальних. Завдяки таким переходам, повторам-підхопленням створюється неповторна ритмомелодика Кобзарєвої поезії» (С. 16).

Також трапляються епізодичні згадки про Тараса Шевченка у текстах вправ (у ході дослідження міфікували усі апелювання до постаті Шевченка та його художніх текстів чи малярських робіт). Наприклад, у рубриці «Усміхнімось» (підручника С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової) учні мають пояснити, чим викликаний ефект комічного в уривках із творів їх ровесників: «Шевченко доводить, що тільки козаки – носії оселедців – могли визволити Україну» (С. 121).

Донедавна творчий доробок Шевченка-художника розглядався доволі спрощено, схематично, в системі координат актуальної ідеології. Нині, коли є всі підстави вважати, що серед молоді виникла «інтелектуальна мода на Шевченка» (Т. Андрущенко), що підтверджується різновимірним

мистецьким переосмисленням образу й шедеврів Кобзаря, візія його елітарного малярського спадку має знайти відображення й у підручниковому контенті. Таку спробу зробили О. В. Заболотний, В. В. Заболотний. Картину Т. Шевченка «Почаївська лавра з півдня» (С. 185) автори подають як ілюстрацію до тексту «Подорож до святих місць» (за У. Самчуком), що пропонується для вибіркового переказу тексту художнього стилю. Проте завдання до картини не передбачене, покликання на малярську роботу немає. Картина Т. Шевченка «Портрет дівчинки з собакою» (С. 203) наводиться до тексту «Язык» животных», який учні мають письмово перекласти українською мовою, дидактичної «ремарки» до репродукції не виявлено, хоча, на нашу думку, вона була б доречною. У підручнику С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової для 9 класу малярські роботи Шевченка не використовуються.

Вищенаведений аналіз дає підстави зробити висновок про різноаспектну й дидактично виправдану репрезентацію шевченкознавчого матеріалу на сторінках підручників з української мови для 9 класів ЗНЗ, але з огляду на сучасну потужну актуалізацію шевченківського дискурсу в молодіжному інтелектуальному середовищі авторам навчальних книг є над чим попрацювати в цьому аспекті.

Досвід радянського підручникотворення засвідчує пильну увагу до шевченківського та шевченкознавчого контенту. Наприклад, у підручнику «Українська мова. 7-8 клас» (К., 1981) П. С. Дудика, А. П. Медушевського (який частко-

во за змістом матеріалу перегукується із сучасними підручниками з української мови для 9 класу) творчість Тараса Шевченка якнайширше репрезентована у вигляді цитат у вправах та як ілюстративний матеріал до правил. На роль Кобзаря у становленні й розвитку української літературної мови вказує фрагмент із тексту О. Корнійчука. Також наявна інформація про Шевченка у цитатах Олесья Гончара, Максима Рильського. Зафіксовано дві згадки про О. Пушкіна: у цитаті Ю. Збанацького та цитаті Р. Братуня.

З метою виявлення репрезентації пушкінського контенту у підручниках з російської мови, виданих у Російській Федерації, було проаналізовано навчальні книги для 10-11 класів. Настанова російських лінгводидактів – «вивчати основи науки про мову так, щоб в учнів складалось уявлення про мову як струнку систему, живу й динамічну, в якій немає нічого випадкового, а все закономірно й пояснювано».

У підручнику «Русский язык. 10-11 классы» (М., 2009) О. І. Власенкова, Л. М. Рибченкової пушкінський дискурс репрезентований у вправах (окремих реченнях у текстах вправ, уривках із художніх текстів), висловлюваннях Пушкіна про мову та про мову Пушкіна (В. Белінський), правилах (зокрема про словники мови письменників), трапляються згадки назв творів Пушкіна («Євгеній Онегін», «Капітанська дочка» та ін.). Загальний обсяг підручника – 287 с.; фіксування пушкінського контенту виявлено на 21 с. (приблизно 7%).

Майже наскрізно пушкінським можна вважати підручник «Русский язык. 10-11 класс»

(М., 2011) В. Ф. Грекова, С. Є. Крючкова, Л. А. Чешко: із 368 сторінок підручника О. Пушкін згадується на 122 с. (33 %).

Репрезентація постаті Пушкіна в аналізованому підручнику має такий кількісний вимір:

- ілюстративний матеріал до правил – фіксування на 43 с.;
- речення у вправах – на 54 с.;
- уривки із художніх текстів – на 11 с.;
- матеріали і згадки про Пушкіна – на 14 с.

У змістовому контенті підручника є текст про Пушкіна як основоположника нової російської мови (за Є. Ісаєвим), також наводиться перифраз «основоположник російської мови» до імені Олександр Пушкін. Широко представлені тексти про Пушкіна: М. Зоценко про прозу Пушкіна, В. Белінський про творчість Пушкіна, за В. Белінським – про Ольгу і Тетяну із «Євгенія Онегіна», за Л. Озеровим – про Пушкіна, спогади Гончарова про Пушкіна.

Своєрідною методичною родзинкою стали тексти вправ про історію слів, наявних у мові Пушкіна (слово «щепетильный» та ін.). Розвиватиме навички лінгвістичного аналізу тексту завдання про підготовку повідомлення на тему «Вживання історизмів та архаїзмів у творах Пушкіна».

Реалізація міжпредметних зв'язків, вияскравлена в порівнянні балад О. Пушкіна і А. Міцкевича, може спонукати творчого вчителя-словесника до історичного екскурсу про роль цих письменників у становленні національних літературних мов. Згадок про Тараса Шевченка у вищезгаданих підручниках з російської мови нам виявити не вдалося.

А чим відрізняється дидактичне буття «основоположників» на сторінках української навчальної літератури? У підручнику «Українська мова» (К., 2010) для 10 класу С. Єрмоленко, В. Сичової (академічний рівень) наводиться інформація про переклад Максима Рильського «Євгенія Онєгіна» О. Пушкіна. Традиційно використовуються Шевченкові цитати у різних видах вправ, окремо варто виділити вправи на встановлення відповідності між назвами творів і автором (Т. Шевченко «Неофіти», «Єретик», «Тризна»), між власними назвами і перифразами (Тарас Шевченко і Кобзар). Трапляються згадки про Шевченка у цитатах видатних мовознавців Л. Булаховського та А. Кримського. Розлогою інформацією про Шевченка збагатять учнів тексти про Качанівський палац, про П. Куліша, про «Щоденники» О. Гончара, про український живопис. Оригінальною методичною знахідкою авторського колективу підручника є правило для запам'ятовування «дев'ятки»:
Реве та стогне Дніпр широкий, човни з циганами жене.

Підручник «Українська мова» (К., 2011) для 11 класу ЗНЗ (рівень стандарту) С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової потішить шевченколюбів: тут вони знайдуть, крім сегментованого цитування у вправах, наукову аналітику про ритм Шевченкових рядків і особливості синтаксичної будови, великий за обсягом пізнавальний текст про Шевченка на Переяславщині (С. 54–56). Актуалізацію опорних знань (і приємну ностальгію) в учнів викличе уривок з «Плачу Ярославни», який вони у попередніх класах вивчали напам'ять. Згадка про Канів і моги-

лу Шевченка у родинній суперечці, яку учні мають прокоментувати, актуалізує згадані реалії у сучасній повсякденній мовній практиці. На сторінках 282–285 наведено переклади «Заповіту» Тараса Шевченка англійською, німецькою, французькою, білоруською і російською мовами. Учні мають «впізнати» мову, ознайомитися з перекладом, а це не лише стимулює пізнавальний інтерес і шліфує мовне чуття, а й водночас підштовхує до розуміння світової величі і визнання Тараса Шевченка. Цитатна рецепція образів фундаторів національних літературних мов додасть кілька важливих штрихів до розуміння місця й ролі мовотворчості письменників у становленні мовного стандарту, зокрема і про Тараса Шевченка, і про Олександра Пушкіна згадано у цитаті М. Рильського. Малярську спадщину Шевченка візуалізує репродукція «У В'юнищі», яку автори використали для ілюстрації.

Аналіз підручників з української мови дає підстави зробити висновок, що ілюстративний матеріал до вивчення курсу синтаксису української мови як у радянську добу, так і нині – це переважно Шевченкові цитати, що стали «комунікативно-естетичними знаками» (В. Калашник) – маркерами певних синтаксичних конструкцій.

У комунікативному просторі сучасної школи також є мовна мода, «законодавцями» якої є підстави вважати підручникотворців. Мовні уподобання авторів навчальних книг, безумовно, не суперечать кодифікованим літературним нормам (про це пильно дбає державний стандарт і чинна навчальна програма), однак сприяють насиченню

лінгводидактичного мовного середовища стереотипізованими термінологічними конструкціями в царині мовознавства. Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над сучасним підручником з рідної мови. Молоде покоління має збагнути: мова – живий організм, який розвивається за своїми законами і дуже чутливий до суспільно-політичних змін. Коли історія мови «оживе» в підручнику в подіях та іменах, тоді вона закарбується й у свідомості учнів. Учителеві-словеснику під силу «воскресити» бодай на один урок мовну реальність, в якій творили фундатори національних літературних мов, змодельовати разом з учнями мовне середовище тієї доби і відчутти себе співтворцями історії мови. А спонукати їх до цього і допомогти їм – це завдання підручникомтворців. Не треба остерігатися «зустрічі» на сторінках підручників Кобзаря і автора «Євгенія Онегіна». Вони творили національні літературні мови в одну епоху, але в дуже різних умовах. Компаративний аналіз способів відгранення літературних мов національними геніями сформує у свідомості школярів системне уявлення не лише про становлення мовних норм, а й про мовне середовище тієї доби, місце й роль особистості в історії літературної мови. Якщо в російській лінгводидактиці позиції основоположника непорушні, то в українській методичній науці вони, хоча і не піддаються сумніву, проте поступово виходять із «моди», витісняються іншими домінантами. Робота над художніми текстами письменників має забезпечувати учнів досвідом емоційно-цінніс-

ного ставлення до інформації, бути поштовхом до мовотворчості. Орієнтування на сучасну мовну практику школярів може органічно поєднуватися із відтворенням історичної тяглості мовотворчих процесів, проте не в «мертвих» переходах і занепадах звуків чи певних граматичних форм, а в «трудах і днях» реформаторів національних літературних мов.

Вікторія Сичова

ШЕВЧЕНКОВІ ТЕКСТИ І ТЕКСТИ ПРО ШЕВЧЕНКА В ПІДРУЧНИКАХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В історії кожної нації настає час, коли має з'явитися свій Тарас (з грец. «бунтівник», «здатний до непокори»). До українського народу прийшов Шевченко, коли, здавалося, не було надії на його національне й соціальне визволення. Певної будови...

Минуло 200 років – і Тарас повернувся. Ми інакше сприймаємо сьогодні його пророчі слова, намагаємось по-новому досягнути творчість, розкрити її значення для молодого покоління.

За приклад візьмімо лінійку підручників з української мови для 5-11 класів (автори: зеднати С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова). У цих підручниках чітко простежується текстоцентричний підхід авторів (через цікаво дібраний текстовий матеріал подається вивчення мовної теми). У багатьох текстах – неповторний образ Кобзаря.

Скажімо, в 5-му класі розділ «Орфографія» пропонує подивитися на вже знайомі твори по-